

Valeh RƏHİMOV

AMK-nın dosenti

Ünvan: Yasamal r, Ə.Ələkbərov küç. 7

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ TƏŞƏKKÜL TAPMIŞ “ŞAH XƏTAİ” MUĞAM GUŞƏSİNİN MAHİYYƏTİNƏ DAİR

Xülasə: “Dügah” və “Bayatı-Qacar” dəstgahının tərkibində ifa edilən “Şah Xətai” guşəsi “Muğam” ixtisası üzrə tədris planına daxil edilsə də Azərbaycan musiqi elmi tərəfindən az tədqiq edilmişdir. Məqalədə adı çəkilən guşə müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilir, adının yaranma etimologiyası, dəstgahın quruluşunda yeri və rolu araşdırılır. İfaçılıq praktikasında tarzən Ə.Bakıxanov, E.Babayev, B.Mansurov, N.Əhmədov, E.Müzəffərov, eləcə də xanəndə M.Mütəllibovun repertuarında bu şöbə Sarıca modulyasiyadan sonra ifa edilir. Müəllifin fikrincə tədqiq edilən guşə şair, sərkərdə Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə yaranmışdır.

Açar sözlər: Səfəvi, Şah Xətai, Bayatı, Varsağı, Qoşma, Hürri ibn Yəzid Riyahi, Kərbəla

YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin ən möhtəşəm sənət abidələri siyahısına salınmış Azərbaycan muğamı fəlsəfi cəhətdən irfani və təsəvvüfi yükə, məzmunca əsrarəngiz rəngarənglik və gözəlliyə, formaca məxsusi əlvanlığa malik olub bütün dövrlərdə dünya musiqişünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Muğam dəstgahlarındakı “şaxə”, “şöbə” və “guşə” adlarının yaranması şərti olaraq bir neçə qismə bölünür.

1. Say adları ilə şərtlənən muğam adları:

a) Yegay	d) Pəncgah
b) Dügah	e) Şeşgah
c) Segah	ə) Həftgah
ç) Çahargah	

2. Coğrafi yer və məkan adları ilə şərtlənən şöbə və guşələr:

a) Bayatı-Şiraz	d) Əraq
b) Bayatı-İsfahanə Raki-Hindi	e) Mücrü
c) Azərbaycanc Raki-Kəşmir	h) Herat-Kabili və s.
ç) Qatar (Qətər)	f) Raki-Xorasani

3. Tarixi şəxsiyyət və ifaçıların adları ilə bağlı şöbə və guşələr:

a) Haşım-segah	d) Raki-Abdullahi
b) Mirzə Hüseyn segahı	e) Məsihi
c) Mirzə Bağır segahı (Xaric segah)	s) Hacı-Yuni

- ç) Habil segahı g) Molla-Nazi
4. Xalq, tayfa və qəbilə adları ilə şərtlənən muğam adları:
- a) Azərbaycan ç) Giləki
- b) Bayatı Qacar d) Bəxtiyari və s. c) Bayatı Əcəm
5. Dini təriqət və məzhəblərlə bağlı guşə adları:
- a) Mənsuriyyə (Mənsur Həllaca həsr olunmuş)
- b) Hüsniyyə-Hüseyniyyə (Mənsur Həllacın təsis etdiyi məzhəb adı)
- c) Üşaqiyyə (Hüsaməddin əl-Buxarinin təsis etdiyi təriqət) [2, s. 283]
6. Təbiət hadisələrinin təqlidi ilə şərtlənən guşə adları:
- a) Bali-Kəbutər ç) Naleyi Zənburi
- b) Çəkavək d) Pərvanə
- c) Pəri-pərəstük e) Bali höd-höd
- f) Zağə-büzürq və s.
7. Müxtəlif adlarla şərtlənən guşə adları:
- a) Rəxşəndə (Firdovsinin qəhrəmanlarından Rüstəm-Zal pəhləvanın Rəxş adlı atının adı)
- b) Rahe-Şəbdiz (Xosrox Pərviz şahın zövcəsi Şirinə bağışladığı Şəbdiz atının adı)
- c) Bali höd-höd (Bütün heyvanların dilini bilən Süleyman Peyğəmbərin zövcəsinə göndərdiyi məktubu aparan quşun adı: höd-höd və ya şinabub quşu)

Qeyd etdiyimiz siyahıda “Bayatı Qacar” və “Düğah” muğam dəsgahlarında funksional əhəmiyyətli “Şah Xətai” guşəsi üzərində xüsusi dayanmaq istərdik.

Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər içərisində Şah İsmayıl Xətai Səfəvinin (1486-1524) xüsusi yeri var. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaradıcısı kimi böyük şöhrət tapan Şah İsmayıl Xətəinin siyasi-ictimai fəaliyyəti, Həsən-oğlu, Nəsimi, Kişvəri, Qazi Bürhanəddindən sonra anadilli poeziyamızın inkişafında xüsusi mövqə tutmasıdır. Orta əsrlərdə saray şairlərinin xalq yaradıcılığı nümunələrinin ədəbi növlərinə barmaqarası münasibəti, eləcə də xalq musiqisinə əhəmiyyət verməmələri məlum həqiqətlərdəndir. Sarayın tapşırığı ilə təzkirə yazan müəlliflər xalq yaradıcılığı haqda ya səthi yazır ya da bu dəyərlərə laqeyd yanaşırdılar. Lakin Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə xalq yaradıcılığına və onun ədəbi növlərinə ciddi diqqət yetirilmişdir. Xətəinin özü heca vəznində lirik qoşma, varsağı və gəraylılar yazmışdır. Xətəidən sonra isə ədəbi janr kimi saraya ayaq açan bayatı və varsağılar sadə şeir cərəyanının rəvaclanmasına kömək etmişdir.

Cam Mirzə və Sadiqbəy Əfşarın təzkirələrindən aydın olur ki, Şah İsmayılın sarayında tez-tez ədəbi-musiqili müşairələr təşkil olunurdu. Burada ustad şairlərlə

yanaşı yüksək rütbəli əmrlər, vəzifəli şəxslər də iştirak edirdilər ki, sonralar onların içərisindən də istedadlı şair, rəssam və musiqişünaslar yetişirdi. On əsrdən çox bir müddətdə türk xaqanları şahlıq etsələr də, sarayda fars dili danışmaq və dəftərxana, yazı-pozu dili kimi hakim mövqə tuturdu. Dəftərxanalarda sənəd və yazılar fars dilində tərtib edilməsinə baxmayaraq türk xaqanları müasir fars dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Osmanlı dövlətinin başçısı Sultan Süleyman fars dilində yazıb-yaratmışdır. Qızılbaşlıq ədəbi cərəyanının başçısı Şah İsmayıl Xətəinin dövründə isə bir yandan xürrəmlik, məzdəkilik, digər tərəfdən sufizm və xürrəmliklə bağlı olan Səfəviyyə ideoloji cərəyanı şərqin bir çox ölkələrində sürətlə yayılmağa başlamışdır. Öz sadə şeirlərində sufi şeyxi olan şair, müridlərini sufi kimi hərəkət etməyə, sufi-insan adını uca tutmağa çağırmışdır:

Sufi isən alıb satma,
halalına haram qatma,
Yolun əyrisinə getmə,
doğru yola nəzər eylə

“Şah Xətai” bir guşə kimi bir çox tarzən-xanəndə və muğam bilicilərinin repertuarında mühüm yer tutmuşdur. Bunlardan Seyid Şuşinski (1889-1967), Mirzə Mansur Mansurov (1887-1967), Mirzə Fərəc Rzayev (1847-1927), Məşədi Süleyman Mansurov (1872-1955), Əhmədخان Bakıxanov (1897-1973), Bəhram Mansurov (1909-1985), Kamil Əhmədov (1920-1998), Mütəllim Mütəllimov (1909-1981), Qəzənfər Abbasov (1962), Zakir Əliyev (1967), Teyyub Aslanov (1967), Vamiq Məmmədəliyev (1946), Sabir Ələkbərov (1947), Zabit Nəbizadə (1965), Əyyub Babayev (Kor Əyyub) (1926-), Elxan Müzəffərov (1944) və başqalarının adlarını çəkmək olar. Çağdaş günümüzə musiqi ilə bağlı təhsil ocaqlarının hamısında bu əhəmiyyətli muğam guşəsi tədris olunur.

“Şah Xətai” guşəsinə məşhur tarzən və muğam bilicisi Mirzə Fərəc Rzayevin muğam cədvəlində “Segah Zəbul” və “Dügah” muğam dəstgahlarının tərkibində rast gəlik [4, s. 48-49].

Segah –Zəbul

1. Mayeyi-Zəbul	11. Mənsuriyyə
2. Zəbul	12. Ruhül-Ərvah
3. Mənəndi-Müxalif	13. Zəminxarə
4. Müxalif	14. Naley-i-Zənburi
5. Mirzə Hüseyn segahı	15. Rəhavi
6. Cövhəri	16. Hücar
7. Segah-Zəbul	17. Şah Xətai
8. Muyə	18. Rəhavənd
9. Hasar	19. Sarəng
10. Müxalif	20. Segah və zəbul

“Düğah Dəstgahi”

1. Düğah	7. Mavərənnəhr
2. Ruhül Ərvah	8. Hicaz-Bağdadi
3. Zəmin-Zarə	9. Gəbri
4. Naley-i-Zənburi	10. <u>Şah Xətai</u>
5. Mənəvi	11. Şirin-Şəkər
6. Pəhləvi	12. Düğah

İran musiqisində “Şur” dəstgahının şaxələrindən birinin adı “Şah Xətai”dir.

a) Camədəran	d) Nəhib
b) Bayate-Race	e) Qərai
c) Muye	ə) Məsnəvi
ç) Şikəste <u>“Şah Xətai”</u>	

Alim, şair, rəssam Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) özünün “Vüzühül-Ər-qam” risaləsində “Şahnaz” dəstgahında “Şah Xətai” guşəsinin adını çəkir:

Dəstgahi “Şahnaz”

a) “Dəramədi-Şahnaz”	e) “Əbül-çəp”
b) “Üşşaqi-dəşti”	ə) <u>“Şah Xətai”</u>
c) “Səlmək”	f) “Azərbaycan”
ç) “Muyə”	g) “Əraq”
d) “Leyli-Məcnun”	ğ) “Hicaz” [9, s. 38]

Görkəmli alətşunas alimimiz sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Abbasqulu İsmayıl oğlu Nəcəfzadə (1957) Ağalarbəy Əliverdibəyovun “Rəsmi musiqi tarixi” kitabına əsasən [3] verdiyi “Şur” dəstgahının tərkibindəki “Çe Xətai” guşəsinə çox maraqlı və tutarlı münasibəti vardır.

7. “Şur Dəstgahi”

1.Şur	11.Bayatı-kürd	21.Baba-Tahiri
2.Dəraməd	12.Əlmərdəş	22.Azərbaycan
3.Kuçək	13.Cüdəi	23.Süleymani 24.Busəli
4.Nəşibi-fəraz	14.Dəşti	25.Əşiran
5.Dübeyt	15.Hacı-Yuni	26.Bayatı-Şiraz
6.Bayatı-Türk 7.Həbkəti	16.Bavi	27.Əbülçəp
8.Şuri-Şahnaz	17. <u>Ce Xətai</u>	28.Cövhəri
	18.Siyəxi	29.Çopani

“Çe Xətai” iran musiqisinin “Şur” dəstgahında “Bavi ilə Siyəxi” guşələri arasında ifa olunan guşədir. “Çe” sözü fars dilində sual doğuran “nə” və ya “han-sı” sözlərinin qarşılığıdır. “Çe Xətai”nin farsçada hərfi tərcüməsi “necə bir xəta”

deməkdir. Lakin burada “Xətai” sözü yəni kiçik (x) ilə deyil, böyük (X) hərfi ilə təqdim edilir ki, bu da guşənin tarixi şəxsiyyət, şair, dövlət başçısı Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunduğuna işarədir. “Çe Xətai” ifadəsində “Çe” sözü “nə”, “necə” mənasını versə də, bəzi hallarda heyrət və heyranlıq əlaməti olaraq işlədilir. Yəni farslar “Çe Xətai” deməklə həm Xətainin musiqiyə yüksək qiymət verdiyini, həm də bu muğamın digərlərindən daha üstün tutulduğunu bildirirlər.

Məlumatlarda ən maraqlı və daha çox mübahisə doğuran məqam “Şah Xətai”nin təxəllüsü ilə əlaqədardır. “Şah İsmayıl Xətai” ifadəsindəki “Xətai” sözü Şah İsmayılın təxəllüsüdür. Təxəllüslə bağlı müxtəlif və ziddiyyətli mülahizələr və rəvayətlər mövcuddur. Bunlardan ən çox vurğulanan, daha çox yayılmış və məşhuru ən əvvəl İbn Ziyanın cərgəsində olub. Həzrət imam Hüseyini (ə) izləyən, ona qarşı olan daha sonra isə imam Hüseyin (ə) tərəfə keçib, İbn Ziyada qarşı döyüşən və ilk əvvəl şəhid olan Hürri İbn Yəzid Riyahi adlı şəxslə bağlıdır. Kərbəla hadisələrindən təsirlənən Şah İsmayıl ilk şəhid olan da Hürri İbn Yəzid Riyahinin həyat yolu barədə gəzən rəvayətləri çox yaxşı bilirdi. Rəvayətlərdə deyildiyinə görə Hüseyin(ə) Hürri İbn Yəzidin başından yaralandığını görüb, ona yaxınlaşır və dəsmalı ilə onun başının yarasını bağlayır.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan və İran hüduqlarını aşaraq, geniş bir sahədə hücuma keçərək 1508-ci il də Mərəş, Diyarbəkri vilayətlərini fəth edərək Bağdada daxil olmaqla İraqı tutur. O, Bağdada daxil olandan sonra İbn Ziyada qarşı mübarizə aparmış Kərbəla şəhidlərinin və bu yolda ilk şəhid Hürri İbn Yəzid Riyahinin və imam Hüseyinin (ə) qəbirlərini ziyarət etmək üçün Kərbəlaya gedir.

“Mənbələrdə göstərilir ki, Şah İsmayılın təxəllüsü “Xətai” sözüdür”. Bəziləri isə onun təxəllüsünün Hürri qəbrini açması ilə əlaqəndirirlər. Şah İsmayıl Xətai külliyyatının tərtibçisi Mirzə Rəsul İsmayılzadə “Xətai” təxəllüsü barədə fərz edir: “Şah İsmayıl Bağdadı aldıqdan sonra Kərbəlada imam Hüseyin(ə)-in məzarının ziyarətinə getdi. Ayrıarkən gözü Hürri məzarına sataşdı. Birdən hiddətlənib məzarın başqa yerə köçürülməsini əmr etdi. Məzarı açıqda Hürri yarası üstünə bağlanmış yaylığı gördü. “Bu nədir?” deyə yaylığı əlinə alar-almaz qan Hürri başından təzədən axmağa başladı. Bu zaman imam Hüseyinin (ə) məzarından “Xətai etdin, İsmayıl!” deyən bir səs eşidildi. İsmayıl yaylığı yaraya basdı və qəbrin üstünü örtüdü, xəttəyə düşdüyünü anladı. Bu xəttəsini daim xatırlamaq üçün o gündən şeirlərini “Xətai” təxəllüsü ilə yazdı” (4, s. 6-12). Düzdür, Şah İsmayıl Hürri qəbrini açıdırıb, lakin həqiqət yuxarıda verilən məlumatla uyğun gəlmir. “Şah İsmayıl” öz qoşunu ilə Kərbəla sərhədinə çatdığı zaman o, atdan yerə düşdü. Başındakı tacı götürüb yerə atdı, boynuna kəfən salaraq əyilib yerdən öpdü. Sərkərdələrdən biri soruşdu: “Qibleyi-ələm, nədən belə edirsiniz? Şah İsmayıl cavab verdi: “Qədəm basdığımız torpağın şahı imam Hüseyindir (ə). Hər kəs bu torpaqda mənə qibleyi ələm desə, vətənə qayıdan kimi onun boynunu vurduracağam. Mən bu torpağa şah kimi yox, gədə ünvanı ilə daxil olmuşam.

Mən Hüseyni məzhəbəm, şahın qulu,
Yəni kim mənidir Allahın qulu,
Ey Xətai, padişah olmaz kişi
Olmayınca üş bu dərgahın qulu.

Bütün qoşun Kərbəlaya boyunlarında kəfən, sürünə-sürünə daxil oldu, müqəddəslərin qəbirlərini ziyarət etdilər. Şah İsmayıl imamın (ə) qəbrini ziyarət edib, qəbirin önündə diz çökdü, qəbiri öpərək ağılamağa başladı. Ziyarətgahda mərsiyələr oxundu, əza saxlandı. Xətai qaziləri sinəyə zəncir vurur, göz yaşı tökürdülər. Səfəvilər dövlətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan görkəmli dövlət və din xadimi Şah İsmayılın dövründə bəziləri belə fikir irəli sürürdülər ki, Hürri İbn Yəzid Riyahi şəhid sayıla bilməz. Çünki o, İbn Ziyadın sərkərdəsi olmuş və imama zülm etmişdir. Beləliklə onlar Hürri qəbrini açıb şəhidliyə məxsus əlamətləri dəqiqləşdirmək istəyirdilər.

Görkəmli yazıçı mərhum Fərman Kərimzadə “Çaldıran döyüşü” tarixi əsərində (5, s.79-81) bu fikrə bir qədər də yaxınlaşmışdır: Hüseyn bəy Lələ başa düşdü ki, Şah İsmayılın Hürri qəbiri açmaqda məqsədi tək qəbirlərdə meyllərin olub-olmadığını öyrənmək deyil. Onun uşaqlıqdan hər şeyi öz gözləri ilə görmək, əlləri ilə toxunmaq marağı var və onu bu işdən çəkəndirmək mümkün deyil. Görünür müqəddəs şəxslə adi insanın qəbirdəki fərqi görmək fikrindədir. Bu Hüseyn lələyə aydındır. İnsan ölübsə, üstündən min illər keçibə, orada yalnız çürümüş sümüklər qalıb. Başqa nə ola bilər ki... Allahın bu işə qəzəbi tutsa, yağış yağdırar, ildırım çaxdırar, qoşuna vəba xəstəliyi göndərər. Açmazsa daha yaxşıdır. Şahı yenə dilə tutmağa başladı. Şah İsmayıl Lələnin fikrini başa düşüb dedi. – “Şahın bir sözü iki olsa, onda hakimiyyət tez dağılar”. Lələ, mənim qəlbim çox sakitdir və tanrım qəlbimə bu marağı salıb ki, dediyim olmalıdır. Yaxşı yadıma düşdü, Allahın ən istəklili bəndəsi Muraddır, onu çağırın, qəbiri açmalıdır, başqa heç kim.

Şah İsmayıl qəbiri açmağın səbəblərini dedi, başa saldı, aydınlaşdırdı. Murad işə başladı. Əvvəl sənduqəni çevirdi. Qumu kənara atıb qurşağa qədər dərinliyə düşəndən sonra qamış çıxdı və bu qamış çürüməmişdi: – Hökmdar sağ olsun, bir fatihə surəsi də oxuyun, qamışı götürüm, qəbir evi açılır. Bir daha fatihə verdilər. Murad qamışı yığırdıranda qorxdı, geri çəkildi: – Möcüzə, hökmdar, möcüzə. Onlar yaxına gəldilər. Qəbirdə silahlı, dəmir geyimli, dəbilqəsi parçalanmış amma yuxuya getmişə oxşayan bir nəfər uzanmışdı. Onun saqqalı ağarmışdı, rəngi mum kimi idi. Saqqalında, sifətində qurumuş qan izləri vardı. Min il əvvəl öldürülmüş insan elə bil təzəcə, bir həftə əvvəl ölmüşdü.

Şah İsmayıl əllərini qoynunda çarpazlayıb dayanmışdı. Onu fikir götürmüşdü. Buna şəkk etmək olmaz, heç vaxt.

– Hüseyn bəy, qoşuna göstərək?

– Məsləhət özünüdür.

– Qoy görsünlər və bilsinlər ki, hansı məzhəbə və təriqətə qulluq edirlər. Bunun böyük gücü olacaq.

Əvvəl bəyləri, sərkərdələri çağırıb göstərdilər. Hüseyn bəy Lələ belə bir söhbət açdı: – Keçən gecə şahımız bura ziyarətə gələndə onun yuxusuna girən qurban olduqlarına Hürri deyib ki, aç mənim qəbirimi, gör mən kiməm. Sifətimi gör, mən də sənəin mübarək sifətinə baxmaq istəyirəm. Hökmdar qəbiri açırdı, indi gəlin görün, o mübarək şəxsiyyət elə bil yatıb.

Hamı baxandan sonra, qoyunlar kəsildi, qazanlar asıldı. Şah İsmayıl Kərbəla çölündə ehsan verdi. Özünün qaş-qabağı heç açılmırdı. O qəbiri açırdığına görə özünü günahkar hesab edirdi. Meyitin bu müddətdə salamat qalmasının səbəblərini araşdırmağa çalışdı. Bir nəticə hasil olmadı. Bu anda Qurani-Kərimin ikinci Əl-Bəqərə (inək) surəsinin 154-cü və “Ali-İmran” (İmran ailəsi) surəsinin 169-170-ci ayələri yadına düşdü. Onlar Allah yolunda öldürülənləri (şəhid olanları) heç də ölü zənn etmə! Xeyr, onlar öz Rəbbinin yanında diri olub ruzi (cənnət ruzisi) yeyirlər (Əl- Bəqərə (inək) surəsi [13]). Onlar Allah yolunda öldürülənləri (şəhid olanları) heç də ölü zənn etmə! Xeyr. Əksinə, onlar (Allah dərgahında) diridirlər, lakin siz bunu dərk etmirsiniz (Ayə 169-cu ayə [13]). Onlar Allahın öz mərhəmətindən onlara bəxs etdiyi nemətə (şəhidlik rütbəsinə) sevinir, aralarınca gəlib, hələ özlərinə çatmamış (şəhidlik səadətinə hələ nail olmamış) kəslərin (axirətdə heç bir qorxusu olmayacağına və onların qəm-qüssə görməyəcəklərinə görə şadlıq edirlər) (Ayə 170 [13]).

Hürri meytinin salamat qalmasından nəticə hasil olmadığından Şah İsmayıl onu möcüzə ilə bağlamalı oldu. O qoşundan ayrılıb qəbirin üstünə gəldi. Yenə əllərini qoynuna qoyub xeyli dayandı, namazını da burada qıldı.

Digər bir rəvayətdə oxuyuruq: “Şah İsmayıl” Xətai Kərbəlaya daxil oldu. Müqəddəs şəxslərin mübarək məzarlarını ziyarət etdilər. Sonra Xətai Hürri qəbirini açırdı və gördüyü mənzərədən rıqqətə gəldi. Elə bil Hürri indicə şəhid olub, indicə qəbirə qoyulmuşdur. O, hərbi libasda qəbirə qoyulmuş cəngavərin nurani üzünə, qan izləri görünən ağ saqqalına heyrətlə baxdı. Bir qədər özünə gəldikdən sonra Xətai imam Hüseynin (ə) Hürri başına öz əllərilə bağladığı dəsmala həsrətlə baxdı: – Ah! Bu yaylıq – imam Hüseynin (ə) yadigarı, Hürri müqəddəs qanına bulaşmış yaylıq onda olsaydı, nələr edərdi? O, bu yaylığı sinəsinə sıxaraq daha böyük qələbələrə, daha böyük zəfərlərə inamla gedərdi. Xətai aşağı əyilərək dəsmalı Hürri başından açdı. Bəli, bu həqiqətən Xətainin xətası oldu. Xətai Hürri başından açılan yaylığı bir neçə dəfə onun başına bağlamaq istəsə də yaylıq açılıb düşdü. Şah İsmayılın ikinci və üçüncü cəhdi də boşa çıxdı və heç bir nəticə vermədi. Bu zaman Xətai öz xətasını anlayıb dedi:

Ey müsəlmanlar, əsiri-zülfi-yaram doğrusu,
 Bu siyahkarın əlində biqəraram doğrusu.
 Dərdim, ol dilbər yanında etibarım var mənim,
 Yoxladım, etdim yəqin bietibaram doğrusu.
 Bir quru candan nolur, qurban edim cananıma,
 Ol pəri rüsxardan çox şərmsaram doğrusu.
 Şah Xətai seyrə çıxdı, açdı hürrün qəbrini,
 Bar-ilahi əfv qıl kim, tövbəkaram doğrusu.

Bu hadisədən sonra Xətai Kərbəladada 40 gün ehsan verdi və ziyarətgahı abadlaşdırdı.

Şah İsmayıl Xətəinin Hürrün qəbiri önündə söylədiyi bu qəzəli Həmid Araslının verdiyi məlumata görə müasir dövrdə aşığı Əsəd məclisdə “Divani” havası üstə belə oxuyarmış:

Şah Xətai eşqə düşdü, açdı Hürrün qəbrini,
 Ya ilahi, günahkarəm, günahkarəm, günahkar!

Şah İsmayıl Hürrün qəbirini açmaqla sübut etdi ki, Qurani Kərimdə şəhidlər barəsində buyurulan ayələrin, peyğəmbərin (ə), imamların (ə) şəhidlər haqqında söylədiyi hədislər doğru və düzgündür və o, bunları əyani surətdə camaata və orduya göstərdi. O, bu yolla islam dininin müqəddəsliyini və qail olduğu imam Hüseyn (ə) məzhəbinin haqq olmasını sübuta yetirdi. Onun cəsarətli əməlləri böyük hadisələrə çevrilib, əsrlərlə müsəlmanların ürəyində qaynayıb coşaraq zəif imanları kamilləşdirəcək, Ş.İ.Xətəinin təxəllüsü barədə fərziyyələrdən biri də belədir. Görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadə “Xudafərin körpüsü” əsərində qeyd edir ki, Şah İsmayıl deyirdi: – Mənim həyatım bəlalər və xətələr içində keçdi. Amma daxilimdə olan ilahi bir qüvvə həmişə mənə bu çətinliklərdən xilas olmaq üçün ümid verirdi. Mən inanmırdım ki, bu bəlalardan qurtarsam da, ünvanımda xətələrin yeri qalacaq. Gələcəkdə mənə “Xətai” deyər xatırlayacaqlar.

Şah İsmayıl Xətəinin təxəllüsü barədə fərqli düşüncələrdən biri də onun aşağıdakı beytdə dediyi kimi özünün “Xatay” elindən olmasına işarə etməsidir:

Yəqin bil ki, Xudaidir Xətai,
 Məhəmməd Mustafaidir Xətai.
 Səfi nəslə Cüneydi-Heydər oğlu,
 Əliyyəli mürtəzaidir Xətai.
 Həsən eşqinə meydana gəlibdir
 Hüseyni Kərbəlaidir Xətai.
 Əli Zeynülbad, Bağrı-Cəfər,
 Kazimi, müsarizaidir, Xətai.

Məhəmməd Təqidir, Əli Nəqi həm,
Həsən əsgərliqayıdır Xətai.
Məhəmməd Mehdiyi Zamanın
Eşqində gədayidir Xətai.
Mənim adım Vəli Şah İsmayıldır
Təxəllüsüm, Xətaidir, Xətai.

I misrada açıq-aydın yazılmış “yəqin bil ki, Xudaidi Xətai” sözündə tədqiqatçı alimləri beş əsr çaşdıran ərəb əlifbasında iki “T” hərifinin mövcud olması və “Xətai” təxəllüsünün dəstəli “TA” hərifi ilə yazılması olmuşdur ki, bu da əbcəd hesabından xəbəri olmayan katiblərdən birinin səhvindən törənmişdir.

Beləliklə, nadan bir katibin kobud səhvi ucbatından böyük şairimizin təxəllüsü təhrif edilmiş oxucu və tədqiqatçıları çaşdırmış, nəticədə Şah İsmayıl Xətai-nin adına və şəxsiyyətinə yaraşmayan uydurmalar meydana çıxmışdır (12). Təəsüflər olsun ki, bir çox tədqiqatçılar Xətai yaradıcılığındakı söz və mənaları yanlış anlamış, şairin xətasını Hürün qəbirinin açılması ilə əlaqələndirib və təxəllüsü barədə yanlış nəticəyə gəlmişlər. Lakin biz çalışdıq sübut edək ki, “Xətai” təxəllüsü günahla bağlı deyil, bu daha müqəddəs anlam daşıyır.

Müasir dövrümüzdə Şah İsmayıl Səfəvinin təxəllüsü iki cür yazılmaqdadır. I “Xətai”; II “Xətayi”. Görəsən bunların hansı daha düzdür? Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbasında iki “T” səsi verən hərif mövcuddur: Nöqtəli “T” və dəstəli “T” indiyə kimi bütün xətti və əski nüsxələrdə dəstəli “TA” ilə “Xətayi” kimi yazılmışdır. Son vaxtlar İran islam cümhuriyyətində Azərbaycan türkcəsinin əlifbası haqqında aparılan tədqiqatlar və elmi araşdırmalar nəticəsində ərəb əlifbasının türk əlifbası ilə adlandıraraq fonetikləşməsi prosesinə əsasən yeni imla qaydaları meydana gələndən sonra, nöqtəli “t” ilə “Xətai” və “Xətayi” kimi yazılmasını müşahidə edirik. Əlbəttə, bundan əvvəl nöqtəli “t” hərifi qalın səslilərdə dəstəli “ta” kimi yazılırdı. Bu iki cür yazı üsulundan mənada dəyişiklik törədən ancaq sözün dəstəli “ta” və ya nöqtəli “te” yazılmasındadır. Qeyd etmək istərdik ki, nöqtəli “Te” ilə dəstəli “Ta” arasında böyük fərq var. Əgər “Xətai” sözü dəstəli “TA” ilə yazılarsa, o zaman “Xəta” (səhv) mənasını verir. Lakin nöqtəli “Te” ilə yazıldıqda tamam başqa bir məna kəsb edir. Şah İsmayıl Xətai özü öz əlyazmalarında təxəllüsünü ərəb əlifbasının nöqtəli “Te” hərifi şəklində yazmışdır. Lakin bu söz belə yazılışda türk, fars və ərəb dillərində heç bir məna vermir. Şah İsmayıl kimi görkəmli bir şəxsiyyətin özünə mənasız bir sözü təxəllüs seçməsi inandırıcı deyil.

Nizami Gəncəvi adına elmi araşdırmalar və Dil-Ədəbiyyat institutunun tədqiqatçı müəllimi Əli Məhəmməd Nəbibəylinin araşdırmaları nəticəsində tamamilə başqa inandırıcı fakt meydana çıxmışdır (12). Belə ki, tədqiqatçı alimlərin mənasız saydıqları “nöqtəli T” hərifi ilə yazılmış “xəta” sözünə məna tapılmışdır. Ərəb əlifbasının düzülüş formasından biri əbcəd adlanır. “Xətai” sözündəki ərəb əlifbası ilə ilk üç hərif (XTA) əbcəd düzülüş formasında hər hərif

müəyyən bir rəqəmi ifadə edir. Ən qədim zamanlardan bütün şərqdə geniş istifadə edilən vasitəyə müraciət etdikdə məlum olur ki, bu üç hərfin birincisi (X-hərifi) – 600 rəqəminə, nöqtəli “Te” hərifi – 400 rəqəminə, A (əlif) hərifi isə 1 rəqəminə bərabərdir. Axırını “i” hərfi isə mənsubiyyət bildirən şəkilçidir. Əbcəd hesabı ilə bunları topladıqda nəticə “1001” rəqəmini verir.

Nizami Gəncəvi “Sirlər Xəzinəsi”nin ikinci minacatının sonunda, Allaha müraciətlə “Nizaminin adında şərəfli adın vardır!” – deyir. Nizami sözündə də hərflərin rəqəm qiyməti “1001”-dir. Bunu Əlişir Nəvai də təsdiq etmişdir. İslam fəlsəfəsinə görə “1001” rəqəmi müqəddəsdir və Allahın müqəddəs adlarının sayına işarədir. Şah İsmayıl da həmin məqsədlə özünə “Xətai” təxəllüsünü götürmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində beş böyük ədib var ki, (Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qüdsi) onların təxəllüslərinin əbcəd hesabı “1001” rəqəmini ifadə edir.

Xətaiyəm, al atlıyam.
Sözü şəkərdən dadlıyam,
Mürtəza Əli Zatlıyam,
Qazilər deyən şah mənəm.

– Deyən görkəmli din və dövlət xadimi, ana dilimizdə yaranan şeirin inkişafında xüsusi xidmətləri olan, özü də bu dildə ölməz sənət inciləri yaradan, 13 yaşında 235-illik (1501-1736) Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin əsasını qoyan, doğma torpaqların, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizə aparıb böyük qələbələr qazanan, adı şərqdən qərbə qədər bütün dünyaya yayılan qılınc və qələm sahibi, ozan-aşıq sənətinin dərin bilici və təbliğatçısı, əhli-beyt aşiqi, köntüllər sultanı Həzrəti Əlinin (ə) əqidə və məslək davamçısı Şah İsmayıl Xətəinin adı bu gün də hörmətlə yad edilir. Məşhur türk ədəbiyyatşünası Əbdülbaqi Kölpınarlı Xətəinin təxəllüsü barədə heyərlə qeyd edirdi ki, Xətai təxəllüslü hər hansı bir şair oxuyarkən məclisdə olan qadınlar ayağa qalxar, kişilər isə çökərdi.

Mövlanə Məhəmməd Füzuli Ş.İ.Xətaiyə həsr etdiyi “Bəngü badə” əsərində yazırdı.

Məclisəfruzi-bərmigahi-xəlil,
Cəmi-əyam Şah İsmayıl Xətai.
Ondan asudədir gəniyyə, gədə
Xələdəllahü mülkənü əbada.

(Şah İsmayılın sayəsində varlı da, kasıb da asudə keçinir. Qoy onun hökmranlığı əbədi olsun, onun feyz camından naib şadlanmayanlar, qoy şərab xıltı kimi çöküb həmişəlik puç olsunlar).

Professor Məhərrəm Qasımlı “Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası monaqrafiyasında (6) Xətəinin təxəllüsü barədə ətraflı məlumat verir:

“Mənim adım Vəli, “Şah İsmayıldır”
Təxəllüsüm Xətəidir, Xətai.

Adını və təxəllüsünü yuxarıdakı beytdə aydın göstərən Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan klassik poeziyasında bir çox başqa nümayəndələr kimi özünə təsadüfi təxəllüs seçməmişdir. “Xəqani”, “Nəsimi”, “Füzuli”, “Nizami” təxəllüsləri kimi “Xətai” təxəllüsü də sənətkarın dünya görüşü, həyat mövqeyi və poetik məqamı ilə bağlıdır. Bədii materialın elmi müşahidəsi göstərir ki, şairin təxəllüsü bir neçə mənə tutumuna malikdir.

Xətai öz təxəllüsünü ulu babalarının yer-yurdundan, “Türküstan elinin” “Xatay” tayfalarının “Xatay” mahalının və ulu babalarının adından götürmüşdür. Tanınmış tarixçi, etnoqraf və folklorşünas Mirəli Seyidovun araşdırmalarına görə “Xətay” qədim türkdilli qəbilənin adıdır (11, s.121). Bu türk qəbiləsindən çıxmış bir çox sənətkarlar həmin qəbilənin adını əbədləşdirərək, “Xətai” kimi özlərinə təxəllüs və ad götürmüşlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “Xətai” təxəllüsü Şah İsmayıl Xətaiyə qədər bir sıra sənətkarlar tərəfindən də qəbul olunmuşdur. İlk anadilli məsnəvilər sayılan “Yusif və Züleyxa” (XV əsr) müəllifi də “Xətai” təxəllüsüdür. Salman Mümtaz Təbriz yaxınlığında “Xatay” adlı böyük və abad kəndin mövcudluğunu göstərir. Yəqin ki, həmin kənd də qədim türk tayfasının adını daşıyır (7, s.295).

Şah İsmayıl Xətəinin bir çox şeirlərindən məlum olur ki, böyük arif və sufi olaraq təkəbbürə, qürura düşməmişdir. Həmişə özünü xətakar bilərək, Allahdan bağışlanmasını diləmişdir. Şairin yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun irfan əhli olduğunun şahidi olur. Necə ki, özü də qoşmalarının birində yazırdı:

Arif məclisindən irfan almışam,
Ləli-Bədəxşandan mərcan almışam,
Mın canı vermişəm bir can almışam,
Ol canı saxlaram, candan içəri.

İrfanın bir mərhələsi və arifin bir sifəti kimi təvazökarlıq üzündən özlərini həmişə xətakar hesab etmişlər. Demək “Xətai” sözü həm də irfani bir məfhum daşıyır və eyni halda irfani bir məqamdır.

Çağdaş dövrümüzün aşiq yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olan tədqiqatçıların “Şah Xətai” aşiq havası haqqında verdikləri məlumatları nəzərdən keçirək.

Elxan Məmmədli: Əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Bu aşiq havasına aşıqlar arasında “Şah Xətai”, “Şah Xatay” və “Şər-Xətə” deyənlər də var. Bu aşiq havasına bəzən də “Osmanlı bozuğu” havası da deyilir. Aşiq Hüseyin Saraclı Azərbaycan radiosunda bu aşiq havasını “Bozuğu” havası adı ilə ifa etmişdir.

Borçalı elindən olan aşıq Kamandar Əfəndiyev Aztv-də 1982-ci ildə “Şah-sənəm və Qərib” dastanında bu havanı on bir hecalı qoşma janrında “Bəhməni” adı ilə oxumuşdur. Hörmətli fəlsəfə doktoru Elxan Məmmədli qeyd edir ki, bu havanın adı “Bəhməni” deyil, məhz “Şah İsmayıldır”. “Bəhməni” aşıq havası on iki hecalı “Gəraylı” şeir növü ilə oxunur. “Şah İsmayıl”ı isə on bir hecalı qoşma ilə ifa edilir. Bu havanın bir adı da “Koroğlu bozuğudur”. Dastanda ifa edilən qoşmadan bir neçə sətir təqdim edirik:

Başına mən dönüm, ay canım Qərib
Bir yana çıxmadım, yar, sən gedəli.
Biçdim libasları, geydim qaralar,
Heç yana varmadım, yar sən gedəli.
Evimizin dalı xırda təpələr,
Harda yağış yağsa orda səpələr.
Ögrümdə durur almaz küpələr (sırğalar)
Heç birin taxmadım, yar, sən gedəli.

Mübariz Əliyev: Aşıq yaradıcılığı tədqiqatçısı, Milli Konservatoriyanın müəllimi, sənətsünashlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dossent.

Qərb bölgəsinin aşıq yaradıcılığında “Xətai”, “Şah Xətai” adlı aşıq havası var. Bu hava “Do” mayəli “şur” məqamına əsaslanır. Azərbaycan muğam sənətində, zərb muğamlar cərgəsində mövcud olan “Osmanlı” və ya “Mani” də eynilə oxşar bir aşıq havasıdır.

Ədalət qoy zəfər çalsın,
Bəşəriyyət dünyasında
Zaman-zaman haqq ucalsın,
Əbədiyyət dünyasında.
Ara vuran, fitnə quran
Əyri yalan şər olmasın.
Qoy zərurət, qoy həqiqət,
Qalibiyət dünyasında.

Bu şeir əruz vəznindədir. Azərbaycan əruzunda buna dörd bölümlü bütöv həcər bəhri deyilir.

II mülahizə: Daha bir aşıq havası da var ki, bu havaya “Şahın himni” (daha doğrusu “Şahın himni”) və ya da “Şah sarayı” da deyilir. Çox nadir aşıq havacıdır, “Yallı” ritmindədir. Hörmətli tədqiqatçımız Mübariz Əliyev bu havanı “Şah Xətai marşı” adlandırır. Gəncəli qocaman aşıq Mais bu havanı “Şah sarayı” adlandırır. Yəni Şah İsmayıl Xətai saraya daxil olanda bu melodiya səsləndirilirdi. Bu aşıq melodiyası marş tempində “Rast” məqamının səs qatarına əsaslanır.

Ağakərim Nafiz İsrafilbəyli – xanəndə, şair, bəstəçi.

Şirvan bölgəsində bir aşığı havası var ona “Osmanlı qayidə” deyirlər. Bu muğama bənzər bir havadır. Qərb aşığı yaradıcılığında bu havanı iki cür adlandıırırlar. Bu havaya gah “Xətai divanı”, gah da “Osmanlı divanı” də deyirlər. Mən Şamaxılı aşığı Şərbətdən başqa heç kimdən “Osmanlı qaidəni” təsirli oxuyan görməmişəm və eşitməmişəm. Aşığı Şərbət Osmanlı qaidəni bu qoşma ilə oxuyardı.

Məclislərdə bir əyləşib, bir duran,
Ürəkləri bir döyünən bir vuran,
Azad ölkəmizdə toy-büsat quran
Şirin-şirin söz-söhbətin var mənim,

Mən “Osmanlı divanı” və “Xətai divanı”ni qərb aşıqlarından aşığı Əkbər və aşığı İmrandan eşitməmişəm.

**Bəhram Mansurov Şur dəstgahında
Şah Xətai guşəsi**

Hacı Hüsü

Şah Xətai

M.Mütəllibov

Şur və Qacarda şah Xətai

Elxan Müzəffərov

Valeh Rəhimovun ifasında Şah Xətəinin
vokal variantının tam dəqiq variantı

Sarəncə qədəm

Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, Şah İsmayıl Xətai dövrünün musiqisi əsrlərcə xalq yaddaşında qorunaraq dildən dilə ötürülüb bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Əzəlində aşıq yaradıcılığında təşəkkül tapmaqla yanaşı muğam dəstgahına daxil olaraq hifz edilmişdir. Şah Xətai guşəsi Səfəvilər dövrünün musiqi dilini təmsil etdiyinə görə qiymətli tədqiqat materialıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bədəlbəyli Ə. Musiqi lüğəti. B.: Elm, 1969, 247 s.
2. Bünyadov Z. Dinlər təriqətlər məzhəblər. B.: Şərq-Qərb, 2007, 336 s. ISBN 978-9952-34-094-5

3. Əliverdibəyov A. Rəsmli musiqi tarixi. B.: Şuşa, 2001, 136 s.
4. İsmayılzadə M. R. Şah İsmayil Səfəvi (Xətai) külliyyatı. Qəzəllər, Qəsidələr. Nəsihətnamə, Dəhnamə qoşmaları. B.: Əl-Hüda nəşriyyatı, 2003.
5. Kərimzadə F. Çaldıran döyüşü. B.: Yazıçı, 1987. 300 s.
6. Qasımlı M. Şah İsmail Xətəinin poeziyası. B.: Elm, 2002, 176 s.
7. Mümtaz. S. Azərbaycan Ədəbiyyatının qaynaqları. B.: Yazıçı, 1986, 448 s.
8. Nəbibəyli Ə. M. //Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 01.06.1990.
9. Nəvvab M.M. Vüzuh-ül-Ərşam, Bakı, Elm, 1989, 84 s.
10. Rzayeva-Bağirova R. Tərzən Mirzə Fərəc haqqında xatirələrim. B. İşıq, 1986, 77 s.
11. Seyidov M. Azərbaycan erməni ədəbi əlaqələri. B.: Elm, 1976, 350 s.
12. Şah İsmayıl Xətəyi. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
URL:http://anl.az/el/x/shix_e.pdf

Saytoqrafiya:

13. Qurani Kərim. Elektron kitab. URL:<https://quran.az/>

Valeh REHIMOV

Honored artist,
senior lecturer of Azerbaijan National Conservatoire

**THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSES OF THE SECTION GUSHE
“SHAH KHATAI” OF SAFAVID PERIOD**

***Summary:** The section gushe “Shah Khatai” as a part of the dastgahs “Dugah and Bayaty-Gadjar” is including into the Mugham Program had not yet been elaborated in sufficient way. The author of the article based on the traditions of the Mugham masters cohort of the well-known tar players and Mugham singer khanende had analyzed the different aspects of the given mugham, such as etymology of the teren, role and importance within dastgah tradition the mentions the modulation from the gushe “Shah Khatai” to the section Sarendj, and after performing the latter to reprise to the initial section. According to V.Rahimov the section under question had emerged in XVI century during the rule of Shah İsmail Khatai famous king and poet.*

***Keywords:** Safavids, Shah Khatai, Bayati, Varsagi, Qoshma, Khurr ibn Yazid Riyahi, Karbala, Hatay Eli*

Валех РАГИМОВ

Заслуженный артист,
Старший преподаватель Азербайджанской Национальной Консерватории

О МУГАМНОМ ГУШЕ «ШАХ ХАТАИ», СФОРМИРОВАВШЕМСЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ СЕФЕВИДОВ

***Резюме:** Мугамный гюше “Шах Хатаи” из дастгяхов “Дугах” и “Баяты-Гаджар”, входящие в учебные программы, относительно малоизучены в азербай-*

◆
джанском музыкознании. В представленной статье рассматриваются разные аспекты названного раздела, такие как этимология названия, место и роль в структуре дастгахов. В исполнительской практике видных таристов – А.Бакиханова, Э.Бабаева, Б. Мансурова, Н. Ахмедова, Э.Музаффарова, а также ханенде М. Муталлимова, данный гюше исполняется после логической модуляции в "Сарендж". По мнению автора, изучаемый раздел исторически возник в период правления поэта, полководца и правителя Шах Исмаила Хатаи.

Ключевые слова: Сефевиды, Шах Хатаи, Баяти, Варсаги, Гошма, Хурр ибн Язид Рияхи, Кербела, Хатай Эли

Rəyçilər: AMK-nın professoru, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Fəttah Xəlirqadə;
dosent Malik Mansurov